

سه نسخه کهن مثنوی مولوی از یک کاتب

دکتر عارف نوشاهی*

چکیده

در این گفتار دو دستنویس از مثنوی مولوی که در کتابخانه ملک عبدالعزیز (مدینه) محفوظ است، معرفی شده:

۱. نسخه نخست در گنجینه بشیرآغا به شماره ۲۳۹/۸۵ (بشیرآغا) که به خط نسخ محمد بن عیسی الحافظ المولوی قونوی در رجب سال ۷۷۰ ه.ق به قطع رحلی در ۱۶۰ برگ کتابت شده است.

۲. نسخه دوم در مجموعه محمودیه به شماره ۲۹۷۱ (محمودیه) که به خط نسخ کاتب مذکور در اوائل ذی الحجه سال ۷۸۷ ه.ق به قطع رحلی تحریر شده است. کاتب در این نسخه پس از ترقیمه، روی برگهای اضافی چند مطلب یادداشت کرده، که بسیار مهم است: ۱. وصیت نامه مولانا ۲. تعداد ابیات سروده های مولانا ۳. تاریخچه های تولد و وفات: ولادت و وفات مولانا، ولادت و وفات سلطان ولد، ولادت و وفات چلبی عارف.

کلیدواژه: نسخه های خطی مثنوی، محمد بن عیسی الحافظ المولوی القونوی، کتابخانه ملک عبدالعزیز.

Email: anaushahi_2000@yahoo.com

*. مدیر گروه فارسی دانشکده دولتی گوردن، راولپندی.

در مرداد ۱۳۸۴ ش. توفیق الهی رفیق شد و به زیارت روضه رسول اکرم - صلی الله علیه و آله و سلم - در مدینه منوره مشرف شدم. دو هفته در آنجا اقامت داشتم و در اوقاتی خارج از اعمال زیارت، فرصتی بود که از کتابخانه ملک عبدالعزیز دیدن کنم که به سمت غربی از مسجد نبوی در شارع المناخه واقع است. در این کتابخانه، در ۳۲ مجموعه خصوصی، بالغ بر حدود ۲۱۰۰۰ نسخه خطی عربی و فارسی و ترکی نگهداری می‌شود. مجموعه معروف شیخ الاسلام عارف حکمت (۱۲۰۱-۱۲۷۵ هـ.) بالغ بر ۸۰۰۰ نسخه خطی نیز به این کتابخانه منتقل شده است و اکنون به صورت مستقل نگهداری می‌شود.

از میان نسخه‌هایی که در این کتابخانه دیده‌ام، دو نسخه خطی مثنوی معنوی از جلال‌الدین محمد بلخی رومی مشهور به «مولوی» توجهم را به خود جلب کرد که به حسن اتفاق به دست یک کاتب استنساخ شده است و جالب این که بعداً با توزق در فهرس معلوم شد که نسخه سوم از مثنوی معنوی به دستخط همین کاتب در قم موجود است. نام کاتب محمد بن عیسی الحافظ المولوی القونوی است که این سه نسخه را در فاصله سال‌های ۷۷۰ تا ۷۹۵ هـ.ق، کتابت کرده است. از نسبت‌های «مولوی» و «قونوی» که با نام کاتب دارد، می‌توان پی برد که کاتب فردی از خاندان مولوی یا طریقه مولویه بوده است. بودن او در قونییه شریف مزید تأیید بر این موضوع است. هر سه نسخه ویژگی‌های خط و املا مخصوص خود را دارد.

نسخه اول

در گنجینه بشیرآغا، شماره ۲۳۹/۸۵ (بشیرآغا)، به خط نسخ، با تاریخ کتابت رجب ۷۷۰ هـ.ق ۱۶۰ ورق، قطع رحلی، چهار ستونی. نسخه در ابتدا ناقص است و از این بیت دفتر سوم که تقریباً در خاتمه آن دفتر است، شروع می‌شود:

هر که دور از حالت ایشان بود پیشش آن آوازه‌ها یکسان بود

و به دفتر ششم به این بیت خاتمه می‌یابد:

در دل من آن سخن زان مینه‌ست زانک از دل جانب دل روزنه‌ست
سپس عبارت ترقیمه (انجامه) است بدین الفاظ: «تمت کتاب المثنوی الهی الیر... (پاره شده) شهرالله رجب الاصب [المرجب] سنة سبعین سبعمائه علی ید العبد

الحقير الرّاجي إلى رحمة ربّه الغني القدير محمد بن عيسى الحافظ المولوي القونوي عفا
الله عنه و لوالديه و لجميع المسلمين أجمعين برحمتك يا أرحم الرّاحمين.»
در برگ بعدی به قلم کاتب متن ۴۵ بیت از مثنوی سلطان ولد یادداشت شده است
بدین عنوان: «این ابیات از آن حضرت سلطان المحققین ولدست قدسنا الله بسرّه المؤید
المؤید آمین یا ربّ العالمین».

آغاز:

مدّتی زین مثنوی چون والدّم شد خمّش گفتش ولد کای زنده دم

انجام:

آب جان را ریز اندر بحر جان تا شوی دریای بی حدّ و کران
بر ظهريه برگ اوّل این یادداشت دارد: «هذا الكتاب المسمّى بمثنوی من تصنیفات
حضرت مولانای رومی قدّس سرّه العزیز وقف مخصوص بزایه حضرت مولانا
بهاءالدین نقشبندی فی المدینة المنوره»، مهر: «وقف مدرسه بشیرآغا، باب السلام».

از جمله ویژگی‌های خطی آن است که کاتب (چ) را (ج)؛ دال را ذال (با نقطه) و گاف
را کاف (بدون سرکش)، و بعضی الف‌ها را که بایستی با علامت مدّ می‌نوشت، بدون مدّ
آورده و برخی دیگر که امروز بدون مدّ می‌نویسیم، با علامت مدّ کتابت کرده است. مثلاً:

انجنانك كفت مادر بجه را کر خیالی ایذت در شب فرا
كفت اكر از مكر نایذ در کلام حيله را دانسته باشد ان همام

نسخه دوم

در مجموعه محمودیه، شماره ۲۹۷۱ (محمودیه)، به خط نسخ، با تاریخ کتابت اوائل
ذی الحجّه ۷۸۷ ه. ق، چهار ستونی، قطع رحلی. و هر شش دفتر کامل.
نسخه با سر لوحی کوچک که درونش «بسم الله الرحمن الرحيم» نوشته است و از
دفتر اول آغاز می‌شود:

بشنو این نی چون شکایت می‌کند از جداییهها حکایت می‌کند
در خاتمه پس از اشعار مثنوی مولوی، اشعار خاتمه سروده سلطان ولد است و نسخه
به این بیت از مثنوی سلطان ولد خاتمه پیدا می‌کند:

آب جان را ریز اندر بحر جان تا شوی دریای بی حد و کران
 عبارت ترقیمه: «اتَّفَقَ الفراغ من كتابة كتاب المثنویات الهادیات إلى سُبُل النجات
 المنقذات من دركات المهلكات و الموصلات إلى الدَّرَجَات العالیات و مرضات ربِّ
 الأرض و السَّمَوَات يوم الجمعة فی أوایل شهر الله الحِجَّة ذی الحِجَّة لِحِجَّة سبع و ثمانین
 و سبعمائة علی يد العبد الحقیر الفقیر الرَّاجی إلى رحمة ربِّه الغنی القدير محمد بن عیسی
 الحافظ المولوی القونوی عامله الله بلطفه الخفی و غفرله و لوالديه و لجميع المؤمنین و
 المؤمنات برحمتك یا أرحم الراحمین».

نسخه مقابله شده و مقابله کننده در اطراف عبارت ترقیمه به خط ثلث این رباعی را
 نوشته است:

آغاز مقابله به انجام رسید جان را چه شرابها کزین جام رسید
 پیش از آجل ای صدر آجل شرح آزل المنة لله که باتمام رسید
 در همانجا این مَهر دوبار ثبت شده است: «وقف کتبخانه مدرسه محمودیه فی المدینة
 المنورة ۱۲۳۲»

ویژگی خط این نسخه نیز شبیه نسخه پیشین است، یعنی کاتب (چ) را (ج)؛ دال را
 ذال (با نقطه) و گاف را کاف (بدون سرکش) نوشته است و الفاظی که امروز بدون الف
 ممدوده تحریر می شود، کاتب به وفور آنها را با الف ممدوده نوشته است. از دفتر اول و
 از برگ دوم این چند مثال می آوریم:

آن خیالاتی که دآم اولیاست عکس مه رویان بُستانِ خداست
 شه بجای حآجبان فاپیش رفت پیش آن مهمانِ غیب خویش رفت
 باز گستاخان ادب بگذاشتند چون گدایان زلها برداشتند
 و نیز کلمات: شکآر، شآهراه، جانِ جانم، جانبازی، خدا، پرمايه، سایه، کنآر،
 نگشآد و غیره.

کاتب به تقلید از خط عربی در الفاظ فارسی هر جا روی حرفی که مابعد آن الف
 است، علامات الف مکسوره گذاشته است. مثلاً: گدایان، گذارویان.
 کاتب بعد از ترقیمه روی برگ اضافی سه تا مطلب یادداشت کرده که بسیار مهم
 است:

۱. وصیت نامه مولانا بدین عبارت

«وصیت حضرت خداوندگار اعظم - قدسنا الله بسرّه المعظم - بدستخط مبارک اشرفشان یافت شد.

اخوانی اخوانی احفظوا منی هذه الوصیة لاتكونوا فی قید دولة و فضیلة ولكن كونوا فی قید ان یفتح قلوبکم.^۱

وصیت حضرتش در وقت رحلت: اوصیکم بتقوی الله فی السرّ و العلانیة و بقلة الطعام و قلة المنام و قلة الكلام و هجران المعاصی و الآثام و مواظبة الصیام و دوام القیام و قطع الشهوات علی الدوام و ترك مجالسة السفهاء و العوام و مصاحبة الصالحین و الکرام فان خیر الناس من ینفع الناس و خیر الكلام ما قلّ و دلّ.^۲

۲. تعداد ابیات سروده های مولانا

«ابیات مجموع مثنوی خداوندگار مولانا جلال الملة و الحق و الدین - قدس الله سرّه العزیز - بیست پنج هزار ده بیت است؛

مجلد اول چهار هزار چهل بیت است؛

مجلد دوم سه هزار و هشتصد و بیست و چهار بیت است؛

مجلد سوم چهار هزار و هشتصد و پنجاه و شش بیت است؛

مجلد چهارم سه هزار و هشتصد و هفتاد بیت است؛

مجلد پنجم چهار هزار و دوسیت و پنجاه و سه بیت است؛

مجلد ششم چهار هزار و نهصد و شصت و هفت بیت است.

و مجموع ابیات دیوانش - قدس الله سرّه العزیز - سی و سه هزار و هفتصد و ده بیت است.»

۳. تاریخ های تولّد و وفات

«ولادت حضرت خداوندگار - قدس الله سرّه العزیز - فی سادس ربیع الأول سنة اربع و ستمائه و نقلش از دار فنا بدار بقا فی خامس شهر جمادی الاخر سنة اثنین و سبعین و ستمائه؛

ولادت حضرت سلطان ولد - افاض الله روحه - اول صبح یوم الجمعة خامس و

العشرين من ربيع الاخر سنة ثلث و عشرين و ستمائه و نقلش فى ليلة العاشر من رجب
 الاصب سنة اثنى عشر و سبعمائة؛
 [...] قال حضرت خليفه خداوندگار چلبى حسام الحق و الدين - قدس الله روحهم -
 فى ثانى عشر شعبان معظم سنة ثلث و ثمانين و ستمائه؛
 ولادت حضرت چلبى عارف - قدس الله سرّه العزيز - يوم الثلاثاء من ذى القعدة سنة
 سبعين و ستمائة و نقلش يوم الثلاثاء رابع و العشرين من شهر ذى الحجة سنة تسع عشر و
 سبعمائة.»

نسخه سوم

نسخه‌ای از دستخط همین کاتب که برحسب اتفاق و با توزّق در فهرست کتابخانه
 آیت الله مرعشی نجفی، قم به دست آمده است، در کتابخانه بزرگ آیت الله العظمی
 مرعشی نجفی، قم، شماره ۱/۱۳۲۶۳ مجموعه، در ۲۸۴ ورق موجود است که تاریخ
 کتابت رجب ۷۹۵ هـ.ق دارد. عبارت ترقیمه نسخه قم این است: «اتّفق الفراغ من
 كتابة كتاب المتنویات الهاديات إلى سبيل النجات المنقذات من دركات المهلكات و
 الموصلات إلى الدرجات العالیات و مرضات ربّ الأرض و السموات يوم الجمعة فى
 اوایل شهر الله رجب الاصب سنة خمس و تسعين و سبعمائه على يد العبد الحقیر الفقیر
 الرّاجى إلى رحمة ربّه الغنى القدير محمد بن عيسى الحافظ المولوى القونوى عامله الله
 بلطفه الخفى و غفرله و لوالديه و لجميع المؤمنین و المؤمنات الأحباء منهم و لرسول
 برحمتك یا أرحم الراحمین آمین...» نسخه مقابله شده و مقابله کننده همان رباعی را در
 اطراف ترقیمه یادداشت کرده است که در نسخه دوم مدینه آمده است، یعنی:

آغاز مقابله به انجام رسید جان را چه شرابها کزین جام رسید
 پیش از آجل ای صدر آجل شرح آزل المنة لله که باتمام رسید
 نسخه قم از دفتر اوّل شروع می شود و به این بیت دفتر ششم پایان می رسد:
 در دل من آن سخن زان میمنه است زانک از دل جانب دل روزنه است
 خصوصیات رسم الخط این نسخه از روی تصویر صفحه چاپ شده در بخش
 تصاویر فهرست آیت الله مرعشی مشخص است که مثل دو نسخه مدینه است.
 صفحاتی که از دو نسخه مدینه عکس گرفته ام و صفحه ای که به صورت عکسی در
 فهرست قم چاپ گردیده است، با مثنوی معنوی چاپ فاکسیمیله از روی نسخه موزّه

مولانا، قونیه، مورخ ۶۷۷ ه.ق (چاپ مرکز نشر دانشگاهی، تهران ۱۳۷۱ ش) و مثنوی معنوی چاپ نیکلسون مقایسه شد، سه گونه اختلافات به چشم می خورد، هرچند این اختلافات بسیار اندک است، اما برای مثنوی پژوهان و مولوی شناسان دستمایه ای باشد. گاهی این اختلاف در صورت تحریر است و گاهی در ضبط الفاظ اشعار است و بیشتر در عنوانات حکایات است. مثلاً مقابله ای که از ۳۴ بیت افتتاح دفتر یکم با دو چاپ مذکور افتاد، این دو اختلاف به چشم خورد:

بیت ۱۰: آتش عشق است کندر نی فتاد نسخه ۲۹۷۱ (محمودیه)

نسخه موزه مولانا و چاپ نیکلسون: آتش عشقست کاندر نی فتاد

بیت ۳۴: آینه جانت از آن غمّاز نیست /...

نسخه موزه مولانا: آینه دانی چرا غمّاز نیست

عنوان حکایت اول در دفتر یکم:

نسخه ۲۹۷۱ (محمودیه): حکایت عاشق شدن پادشاه بر کنیزکی و خریدن پادشاه

آن کنیزک را و رنجور شدن کنیزک و تدبیر شاه در معالجه او.

نسخه موزه مولانا: عاشق شدن پادشاه بر کنیزک رنجور و تدبیر کردن در [یک کلمه

در عکس ناخوانا]

چاپ نیکلسون: عاشق شدن پادشاهی بر کنیزکی و خریدن پادشاه آن کنیزک را.

عنوان دوم در دفتر یکم:

نسخه ۲۹۷۱ (محمودیه): ظاهر شدن عجز حکیمان از معالجه کنیزک بر پادشاه و

روی آوردن پادشاه بدرگاه اله و خواب دیدن پادشاه مبشر عینی را و یافتن طبیب الهی و

حاصل شدن مراد.

نسخه موزه مولانا: ظاهر شدن عجز حکیمان از معالجه کنیزک بر پادشاه و روی

آوردن پادشاه بدرگاه آله و در خواب دیدن او ولی را.

نسخه نیکلسون: ظاهر شدن عجز حکیمان از معالجه کنیزک بر پادشاه و روی

آوردن پادشاه بدرگاه خدا و خواب دیدن شاه ولی را.

بیت ۶۰ دفتر یکم:

نسخه ۲۹۷۱ (محمودیه): فاش گو اندر دعا بر ظاهرت

نسخه موزه مولانا و چاپ نیکلسون: زود هم پیدا کنش بر ظاهرت

بیت ۸۰ دفتر یکم:
نسخه ۲۹۷۱ (محمودیه): بی صدا و بی فروخت و بی خرید
نسخه موزه مولانا: بی شری و بیع و بی گفت و شنید
عنوان چهارم در دفتر یکم:
نسخه ۲۹۷۱ (محمودیه): ملاقات پادشاه با آن طبیب الهی که در خوابش بشارت
داده بودند بملاقات او.
نسخه موزه مولانا: ملاقات پادشاه با آن ولی که در خوابش نمودند.

پی نوشت ها

۱. اولین بار این وصیت نامه را شمس الدین احمد افلاکی (م ۷۶۱ هـ) در مناقب العارفین (به تصحیح تحسین یازجی، تهران، ۱۳۶۲ ش، ۵۴۸/۱) آورده است. چون نسخه مورد نظر ما در ۷۸۷ هـ ق کتابت شده است، روایت آن نیز همرونگار افلاکی است.
۲. متن این وصیت نامه را عبدالرحمن جامی (۸۹۸ هـ ق) با کمی اختلاف در نفحات الانس، به تصحیح محمود عابدی، تهران، ۱۳۷۰ ش، ۴۶۵ نقل کرده است.
۳. فهرست نسخه های خطی کتابخانه بزرگ حضرت آیه الله العظمی مرعشی نجفی، گنجینه جهانی مخطوطات اسلامی، ایران - قم، از سید محمود مرعشی نجفی با همکاری میر محمود موسوی، قم، ۱۳۸۴ ش / ۲۰۰۵ م، ج ۳۳، صص ۴۶۸-۴۶۹ معرفی نسخه؛ ص ۹۰۸ تصویر آخرین صفحه نسخه.

بوده که چو یک شرحه کما ان صبیعی که بنیاید از جنت که نوا و نایر از ده دلسه باز از هم چون سوز یکست دست بر یکدیگر نوب چون زنی وان در گرفتار یکدیگر داشت	می بودند صورت حیوان هستند از شرم کون از ششام ناسد خود کز طبع چون بچند خود را بوجه آفتاب دست بر برون بوی آفتاب دو تکوید و سخن بجا نمیش	که بیای و قطره که در بنز هستند بر می صدقه بود یکدیگر که با کجا بنانند شاعران و لیر از خادان و نایبین هستند گفتند این مرد را در زمین گفتند اگر این یکدیگر بشنود بود	یکدیگر بویان صدقه که در شرم هستند بیداد و شرم کز شکر دست بر برون فرو باد و شرم دیکدیگر بویان صدقه که در شرم دورند که بویان صدقه که در شرم بر بندد در خموشی در روز
مَسْنَد			
انچه ناکت مازجه را دل تو می آرد یک جمله بود حله آرم افتد از تو کرد ستر دیو بودم و احقر آن یکست گفت از مکر ناید در کلام حسب راسم کتم سوی درج	که خیالی از بخت در شب فرا او بگردان تو در دو حال بود ز امر ماز و پست که گویم ظالمی کردی که در اخصم اند چند را دانسته باشی از هان تا بر ارم صبر و تیرا خ الموح مزید ارم کون سناده آن بر	یا بگوشا و جوی ستم کن گفت که در آن خاکی در بوی تو همی آسوزم که شکر است تا که ایست سوزی کردات بسترا و از این ششام بر است دو بوی نود و حضور در آن از خمیر چون سوزید لعل	تو خیالی از بخت در شب فرا که بویان صدقه که در شرم از خیالی از بخت در شب فرا انچه ناکت مازجه را گفتند این مرد را در زمین گفتند اگر این یکدیگر بشنود بود
درد دل سزای سخن از بیخه ست تا نگار از جانب دل روزنه ست اتقوا الفراع فرکانه کلمه الشهبان العارفات المسبيل النجاة المنقذات فرح كانت الملكات والموجبات الى الذرات العاليات و رضات تلال افنوا السماوات و فر الجمع اولايات الله جسد الامم و خمس و ستمائة العباد الجسد الراجح الى خمس مائة العدر عجل عيسى الخانق الموهبي الموقن ١٤٠٠ هـ بخطه الخانق و عفر له و اولاد الهم المؤمنين الموقنين الهم و اولاد الهم الهم			

دوره جدید، سال پنجم، شماره سوم، پاییز ۱۳۸۶ (پیاپی ۳۸)

برگ پایانی مثنوی معنوی، نسخه کهن مورخ ۷۹۵ هجری، مجموعه شماره (۱/۱۳۲۶۳)

